

Sanna kan vi bara vara tillsammans

Om sanning och gemenskap

I en tid när vi riskerar att drunkna i *fake news* och konspirations-teorier är det lockande att förlita sig på objektiva hårda fakta. Hans Rosling skriver i sin bästsäljare *Factfulness* att man genom att tillägna sig en världsbild ”grundad på fakta” kommer att ”fatta bättre beslut, förbli uppmärksam på verkliga faror och möjligheter att slippa stressa upp dig över fel saker.” *Factfulness* är en form av terapi, skriver han, möjligen lite med glimten i ögat. Genom att fokusera på fakta kan vi få en korrekt bild av världen.

Enligt Rosling är det dock inte bara brist på kunskap som är orsaken till att människor uppfattar världen fel. Han hävdar att den moderna människan av evolutionsbiologiska orsaker tenderar att ha en ”överdramatisk” världsbild, där hot och faror överdrivs. Också medias behov av att locka tittare och läsare leder till att negativa nyheter döljer verkligheten. Men Rosling är

övertygad om att vi kan lära oss se verkligheten sådan den faktiskt är om vi bara förmår undanröja de mekanismer som förhindrar denna klarsyn.¹

Många har tagit till sig Roslings bok – den har, enligt omslaget till den utgåva jag har, sålt i över en miljon exemplar och har Barack Obama och Bill Gates bland sina förespråkare. Ändå verkar det som – och det här är anekdotisk bevisföring – att det som människor framför allt tar fasta på i boken inte är alla fakta som förekommer i den, utan den i grunden optimistiska berättelse som knyter ihop dessa fakta. Fattigdomen minskar, allt fler barn får gå i skola, allt färre dör i sjukdomar, krig och naturkatastrofer.

Rosling visar att kulturen tenderar att upprätthålla narrativ om orättvisa, växande klyftor och pessimism som gör att vi inte kan ta till oss fakta. Men det kanske inte är så enkelt att Roslings optimis-

tiska narrativ bara bygger på fakta? Även hans narrativ döljer, eller åtminstone underskattar, aspekter av verkligheten, mest uppenbart det överväldigande hot som klimatförändringen utgör. Det passar inte in i hans narrativ. Och kanske vågar man spekulera om inte just detta är attraktionskraften i hans perspektiv? Han ger ett starkt narrativ som säger – faktiskt bokstavligen – att vi inte behöver oroa oss så mycket.

Här är Rosling kanske ett ganska oskyldigt exempel på en större trend där det finns exempel på betydligt mer problematiska ”alternativa narrativ” som utgående från ”alternativa fakta” presenterar en världsbild som samtidigt tonar ner vissa hot – klimatförändringen igen, men också det hot som olika former av orättvisor utgör – genom att istället väcka rädslor kring andra hot. Diskussionen kring en ”systemkollaps” i Sverige är ett sådant exempel. Genom att välja ut vissa fakta kring invandring, kriminalitet och politikens beslut och uttalanden vävs ett narrativ om ett samhälle i fritt fall. Och när andra försöker bemöta detta narrativ med andra fakta eller annorlunda tolkningar av samma fakta händer mycket lite förutom att motsättningarna och polariseringen i debatten stärks. Samma tendens syntes i diskussio-

nen kring covid-19 och hur länder bäst borde hantera krisen.

Fakta *i sig* säger oss egentligen inget om den värld vi lever i. Allt hänger på hur vi använder dessa fakta, hur vi skapar berättelser av dem som på så sätt formar vår världsbild.

Men här blir det komplicerat. Finns det verkligen något sådant som ”vår” världsbild? Delar vi verkligen en världsbild? Är det inte snarare så att detta ”vår” i verkligheten bryts upp i en oändlig serie parallella universum? ”Vi” lever inte i samma verklighet. Mitt twitterflöde ser helt annorlunda ut än ditt. Jag ser andra nyheter, tar del av en annan politisk analys än du. Jag skrattar åt andra skämt, lugnas av andra sånger. Inga fakta i världen kan ändra på detta. För att förstå hur vi förstår världen, räcker det alltså inte med fakta och narrativ. Vi måste fråga oss vilka vi är och hur vi blir de vi är.

Andlig avlägsenhet

En gång var det kanske inte så. Åtminstone var det möjligt att ställa sig frågan om hur vi kan vara säkra på något utan att lyfta frågan om vem detta ”vi” är. I en av sina sista texter (samlade i *Om visshet*)² skrev filosofen Ludwig Wittgenstein månaderna före sin död i april 1951 såhär:

Att vi är helt säkra på detta betyder inte bara att varje enskild är säker på det, utan att vi hör till en gemenskap som binds samman av vetenskap och uppfostran. (298)

Wittgenstein undersöker alltså vad vi menar när vi säger att vi är säkra på något. Jag ska strax återkomma till vad det är Wittgenstein försöker fånga in här. Nu vill jag bara fästa uppmärksamhet på det självklara *vi* som Wittgenstein inkluderar sina potentiella läsare i. Man kunde kanske tänka sig att hans sätt att uttrycka sig här tyder på en insikt om att detta "vi" inte är så universellt som man kunde tro,

vilket feminister, kritiska teoretiker och postkoloniala tänkare senare skulle visa. Men det är inte hans poäng. För att undersöka möjligheten att världen skulle kunna uppfattas helt annorlunda för Wittgenstein in marsmänniskor i sina tankeexperiment. Han varken frågar kvinnan som städar hans lägenhet, eller reflekterar över sin egen identitet som homosexuell. Filosofin störs ännu inte av några identitetsperspektiv. Året 1968, kvinnornas frigörelse, de stora berättelsernas död och algoritmbubblorna är ännu långt borta.

Men Wittgenstein är tidigt ute med det som idag är allmän kunskap, åtminstone bland västerlänningar med humanistisk utbildning av något slag. Verkligheten är, som man brukar säga, socialt konstruerad. Det betyder inte att vi fritt kan välja vad som är sant och falskt. Snarare tvärtom, faktiskt – att verkligheten är *socialt* konstruerad betyder just att det som gör att jag uppfattar något som självklart sant eller uppenbart falskt beror på något utanför mig själv. Jag har fötts och fostrats in i ett sammanhang där världen förstås på ett visst sätt, där vissa berättelser om världen berättats, där vissa typer av förklaringar uppfattas som mer rimliga än andra, där vi har gemensamma idéer om vad som är "normalt" och

typiskt för vissa människor. Det är inte upp till mig, men det kunde vara annorlunda. Och vi behöver inte längre tänka oss marsmänniskor för att uppleva detta. Vi behöver bara åka till en annan (för)ort.

Samtidigt är det som om Wittgenstein anat något av den verklighet vi idag, 70 år senare, lever i.

”Men finns det då ingen objektiv sanning? Är det inte sant, eller också osant, att någon har varit på månen?” Om vi tänker inom vårt system, så är det säkert att ingen människa någonsin varit på månen. Det är inte bara det att förnuftiga människor aldrig på allvar berättat något sådant för oss, utan hela vårt fysikaliska system förbjuder oss att tro det. Detta kräver nämligen svar på dessa frågor: ”Hur övervann han tyngdkraften?”, ”Hur kunde han leva utan atmosfär?” och tusen andra, som man inte skulle kunna ge svar på. Men hur vore det om man istället för alla dessa svar säger oss: ”Vi vet inte *hur* man kommer till månen, med de som kommer dit vet genast att de är där; och inte heller du kan ju förklara allting.” Vi skulle känna oss andligen mycket avlägsna från någon som sade detta. (108)

Det är förstås tankeväckande hur främmande tanken på att en människa skulle kunna ta sig till månen tedde sig för Wittgenstein aderton

år innan det faktiskt hände; och det är slående att han väljer ett exempel som, om än med motsatta förtecknen, kommit att symbolisera den allt mer utbredda tendensen att ifrågasätta sådant som ”alla” för inte så länge sedan ansåg vara säker kunskap. Den som googlar ”Apollo 11 hoax” får göra sig beredd på att falla djupt ner i konspirationsteoriernas kaninhål (men dina sökresultat kommer inte vara de samma som mina). Och det är lustigt hur Wittgenstein här verkar rita bilden av ett internettroll långt innan de första datorerna kopplats ihop med varandra. Men det är den sista meningen i stycket som går rakt in i erfarenheten av vad det är att vara människa i början av 2020-talet. Människor säger sådana här saker. Och vi känner oss verkligen andligen mycket avlägsna från dem.

Fakta, perspektiv och åsiktsbubblor

Vad är det då Wittgenstein vill säga med att knyta sanningsanspråk till gemenskap och uppfostran? Hans poäng är helt enkelt att varje påstående vi gör, bygger på andra påståenden, som bygger på andra påståenden, som tillsammans bygger upp vår hela värld. Vår verklighet är en ofantlig uppsättning påståenden om verkligheten som alla krokas in i varandra, och det finns sådana på-

stående man inte kan ifrågasätta utan att hela bygget ifrågasätts på samma gång. Men denna verklighet existerar inte oberoende av oss, utan vi själva är del av det bygget. Vårt ”vi” är en del av det bygget.

När någon således ifrågasätter månlandningen reagerar vi inte som när någon tar fel på vilken veckodag det är, eller bestämt hävdar att Radioheads *Ok Computer* gavs ut 1999. När någon ifrågasätter månlandningen känner vi att vi står inför en människa som inte delar vår värld, som uppfattar verkligheten på ett sätt som vi inte kan greppa. Det intressanta är förstås att det som för Wittgenstein närmast är en tankelek – i hans värld

är det i praktiken bara en psykiskt sjuk människa som skulle kunna tro att människor åker till månen – för oss är vardag. Vi kan på några minuter få fram namnen på hundratals personer som på allvar tror att månlandningarna inte ägt rum, att coronaviruset orsakas av 5G-sändare och att klimatförändringen är en konspiration. Vi har dem i vår bekantskapskrets, kanske i vår familj. Vi finns i varandras närhet, men är varandra andligen mycket avlägsna.

Det dras idag ofta en väl rak linje från postmoderna filosofer (delvis inspirerade av just Wittgenstein) och dagens kultur av ifrågasättande av allt från naturvetenskaplig kun-

skap till politiska analyser. Det verkar så klart – de där franska teoretikerna deklarerar att sanning bara är en form av maktutövning och två generationer senare kan människor på internet själva bestämma vilket av 147 kön man identifierar sig med. Ingenting i denna analys är förstås så enkelt även om den kanske kan innehålla ett korn av sanning om man inkluderar stora mått av missförstånd och slarviga läsningar. Snarare förhåller sig de akademiska strömningar som på olika sätt ifrågasatt den självklara tillgången till sanningen som vi idag förknippar med ett vitt, europeiskt och manligt perspektiv till dagens sociala medier-bubblor som det sena 1800-talets tyska filosofi förhåller sig till kristallnatten. Ingen kunde rimligtvis ha förutsett en sådan utveckling, få av de som attackerade judiska butiker hade läst Nietzsche och dem som hade gjort det hade missförstått honom. Om Judith Butler vore död skulle hon precis som Fichte vrida sig i sin grav.³

Den polarisering vi ser i dagens värld skiljer sig på avgörande sätt från den kritik av kunskap som Foucault, Derrida eller Butler genomfört. Och även om vissa kopplingar finns har den inte primärt drivits fram av filosofi utan av teknologi. Vi börjar nu se hur drastiska följder

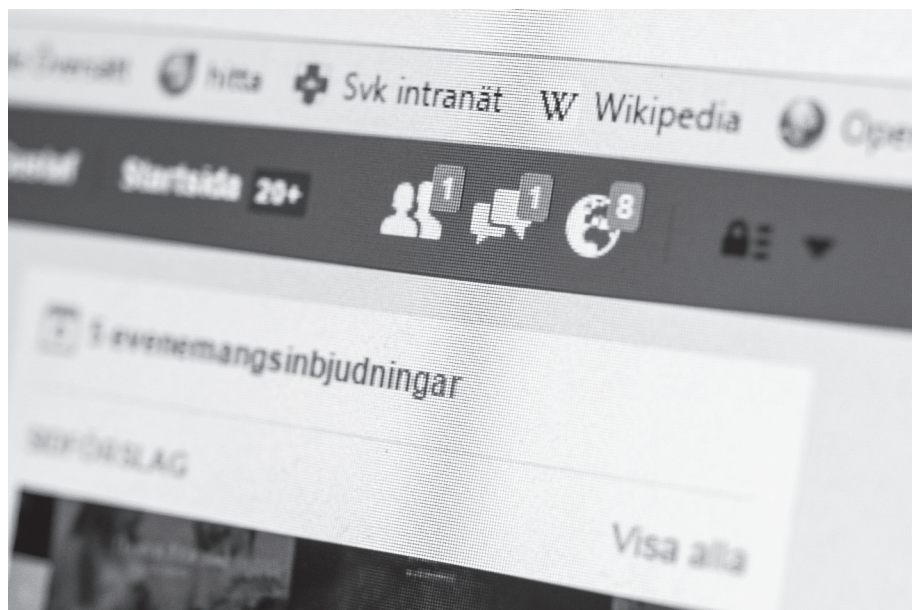
först internet, sedan smartphones och sociala medier har fått på område efter område i våra sociala liv. Ett tydligt exempel är hur vi träffas – för 20 år sedan träffade de flesta sina partners via vänner eller på jobbet. Idag dominerar internet som mötesplats. Förändringen börjar kring millennieskiftet och exploderar efter 2010.⁴ Och det handlar inte endast om att kontakt skapas på nya sätt, utan vårt sätt att närma oss varandra förändras i samma grad. Som sociologen Eva Illouz har påpekat:

Kräsenheten, som tycks prägla alla val på kärlekens område, är ingen psykologisk egenskap utan en effekt av valets ekologi och arkitektur. I grund och botten beror den alltså på viljan att maximera de egna valmöjligheterna, trots att de redan är så många att de blivit nästintill ohanterliga.⁵

Teknifieringen och kommersialiseringen av våra parrelationer leder, enligt Illouz, till att kärleken rationaliserats. Istället för att drabbas av en annan persons närhet, handlar valet av partner allt mer om ett värderande av olika egenskaper, vilket kräver en kritisk distans. Mina egna känslor blir ett hinder för en parrelation istället för något som driver på och bär upp den.⁶

Dagens åsiktsbubblor må ha en bakgrund i skillnader som har med klass, utbildning, kön och nationalitet att göra, men även de formas och förstärks av de teknologier som de stora IT-jättarna tävlar om att förfinas. Den centrala affärsidén som Facebook, Google, Amazon och mer och mer även Microsoft arbetar med handlar om att genom att samla in data från våra liv på nätet och våra liv "away from keyboard" skapa modeller som så väl som möjligt kan förutbestämma våra beteenden. Syftet är – åtminstone i nuläget – att sälja annonser åt oss när vi är som mest mottagliga för dem.⁷ För att samla in maximalt med data om oss, och

samtidigt exponera oss för annonser så mycket som möjligt, försöker de stora sociala mediebolagen (framför allt Facebook, som bland annat också äger Instagram och ett antal mindre aktörer) att få oss att tillbringa så stor del av våra liv som möjligt med att scrolla i våra flöden. Och eftersom de badar i data om vårt beteende (hur länge jag stannar upp flödet när en gullig hund dyker upp, hur ofta jag skriver en ilsken kommentar när någon ifrågasätter klimatvetenskap, vilka människor jag håller regelbunden kontakt med på WhatsApp – och vilka deras intressen och vanor är), osv. så vet de exakt hur de ska optimera mitt flöde för

att få mig maximalt engagerad. Och det har visat sig att det för de flesta innebär att vi vill se nyheter och uppdateringar som bekräftar vår världsbild och ger oss tydliga exempel på hur knäppa de är som inte delar den med mig.⁸ Därmed förstärker de sociala medierna skillnader mellan människor och skapar ett starkt men isolerat ”vi” som verkar vara överens om det mesta och ständigt får sin uppfattning om verkligheten bekräftad.

Det är i denna mening vi verkligen lever i olika världar. Personen som oroar sig för systemkollaps och kanske röstar i enlighet med det lever i en värld där allting tyder på att samhället verkligen håller på att falla sönder. Varje dag bekräftas detta av nyheter i flödet, som kombineras med insiktsfull analys om vad som gått fel och skrämmande exempel på hur absurda saker de som tänker att det mesta faktiskt går ganska bra i Sverige häver ur sig. Dessa upplevelser färgar vad den personen ser runt omkring sig i samhället och i sin umgängeskrets. Att försöka övertyga en sådan person om att den har fel handlar inte om fakta, utan om ett helt nätverk av data, upplevelser, känslor och erfarenheter som alla pekar i samma riktning. Och en avsevärd del av detta styrs av Facebooks hemliga algoritmer, som formar och riktar

och väljer den bild av verkligheten som blir, ja, verklig.

Och detsamma gäller förstås dem av oss som ser världen helt annorlunda.

Ironisk ambivalens

Tillbaka till månlandningen, om den nu har ägt rum. Konspirationsteorier är intressanta exempel på den förändrade synen på kunskap, eftersom de väl illustrerar Wittgensteins tanke om att vår visshet om verkligheten bygger på ett ”vi” som både bekräftas och undermineras av dagens internet-bubblor.⁹ Som kulturjournalisten Amanda Hess påpekar i en insiktsfull kommentar i *The New York Times*, så är det ofta väldigt oklart om de som propagerar för konspirationsteorier idag verkligen själva innerst inne tror på dem. Den som på 1970-talet ifrågasatte månlandningen var i regel en verklig kuf, rätt långt isolerad från samhället i övrigt. Så är det inte idag. Men det handlar inte heller om ett opportunistiskt utnyttjande av dessa teorier för underhållning eller rena tankelekar. Snarare handlar det om en ambivalent hållning, ett vacklande tillstånd där man förhåller sig till ett påstående på ett sätt som samtidigt ger en möjlighet att hävda att man ser igenom den falska mainstream-kulturen

och hävda att allt är ett skämt.¹⁰ I Spanien finns det en fotbollsklubb som samlas kring en annan populär konspirationsteori, tron på att jorden är platt. Deras maskot är en astronaut.¹¹

Samma ambivalens verkar vara vanlig i olika högerextremistiska grupper. Man kan vara hundra procentigt överlåten till sin grupp men det betyder inte nödvändigtvis att man verkligen tror på gamla rasläror eller antisemitiska teorier. Man omger sig med känslan av dem, bygger ett vi, hittar en identitet i dem.¹²

Här är parallellen till de förändringar Illouz beskriver på kärlekens område tydlig. Marknadifiering av kärlekslivet innebär att det som ger dig status och erotiskt kapital ofta handlar om att visa att man inte är beroende, sårbar, att man är ständigt upprätthåller en självständighet även inom parrelationen. Detta i sin tur underminerar den erotiska laddningen i relationen eftersom erotik i grunden handlar om att ge sig hän. Vi får alltså en paradox: de egenskaper och beteendemönster som ger status på relationsmarknaden är desamma som gör det svårt att ha en tillfredsställande relation med en annan människa. Inför denna paradox är den ironiska distansen en trygg hållning, som gör det möjligt att navigera

mellan självständighet och längtan efter bekräftelse. Den ironiska ambivalensen är alltså en utbredd social överlevnadsstrategi som inte enbart anammas i marginella grupper.

Denna hållning odlas aktivt i internets mindre nogräknade forum som 4chan och Reddit, ofta för att propagera för eller skämta med grovt rasistiska och misogyniska åsikter, åsikter som sedan migrerar till *mainstream*. Dessa i sig marginella grupper utövar ett massivt inflytande på internetkulturen och påverkar både ton och innehåll på de stora internetforumen.¹³

Denna ironiska ambivalens håller allt mer på att bli formen för hur människor förhåller sig, inte bara till omstridda frågor som invandring och klimatkrisen, utan till verkligheten som sådan. Denna distanserade hållning, som syns i denna status av inte-ännu-beslutat-sig i förhållande till vad som är sant, är, om vi nu återknyter till vårt resonemang utifrån Wittgenstein ovan, ett uttryck för en mera grundläggande vilja till trygg distans gentemot varje konkret mänsklig gemenskap. Jämförelsen med parrelationer är därför inte bara en parallell – det handlar om samma fenomen.

I en annan aforism i *Om visshet* skriver Wittgenstein:

Jag har nått botten av mina övertygelser. Och om denna grundmur kunde man nästan säga att den bärs upp av hela huset. (248)

Wittgensteins poäng är att om vi nystar upp alla påståenden som vi tar för säkra, eller som vi på något vis vetenskapligt eller filosofiskt kan motivera och underbygga kommer vi till sist till en punkt där vi inte kommer längre, där våra uppfattningar om verkligheten inte kan grunda sig på något. Och då är det egentligen bara allt som bygger på de grundantagandena som kan fungera som argument – det vill säga hela vår verklighet, hela våra

liv. Om inte allt detta bildar en någorlunda koherent helhet som det går att leva i är grundantagandena ohållbara.

Men i den ironiska ambivalensens tidsålder är det som att huset inte längre förmår bära upp grundmuren. Det finns ständigt ett mått av osäkerhet på om det vi tror är verkligt verkligen är det och därför tar vi en smula ironisk distans till det. ”Jag skiter i att det är fejk det är förjävligt ändå”, som en ironisk meme uttrycker det.¹⁴ Det är som om de gemenskaper de sociala medierna skapar åt oss inte förmår härberga en verklighet fullt ut. Efter som dessa gemenskaper bygger på

en ständigt närvarande manipulation – Facebook vill *egentligen* bara sälja oss åt annonsörer – så blir det ”vi” som skapas lite falskt. Så även om det finns forskning som pekar på att sociala medier bidrar till att göra oss ensamma,¹⁵ så är kanske det större problemet vad de gör med de gemenskaper vi verkligen ingår i. Som Jaron Lanier uttrycker det: ”When people are fake, everything is fake”.¹⁶ Sociala medier skapar en särskild form av distans, en distans som bygger på (nästan) fullständig kontroll över vad andra människor ser av oss. Därmed döljs vår sårbarhet, vår svaghet, vår mänsklighet. Därför är det naturligt att våra personliga relationer allt mer kommer att handla om en strävan att hitta en hyfsat stabil balans mellan autonomi och bekräftelse. Ingen vill vara klängig.

Sannhetens gemenskap

Om Wittgenstein har rätt i att all kunskap bottnar i ett ”vi”, då är hela problematiken kring alternativa fakta, åsiktsbubblor och *fake news* i grunden en fråga om hur vi relaterar till varandra. Lösningen handlar alltså inte om mer eller bättre fakta, inte heller om bättre narrativ, utan om bättre gemenskap.

Det här är orsaken till att jag redan flera gånger pekat på att det

finns en koppling mellan vårt förhållande till kunskap och hur våra parrelationer utvecklats till följd av kapitalistisk logik och (av den styrd) teknologi. Om vi idag allt mer väljer partner med hjälp av en ekonomisk logik och kommersiella algoritmer – vilket styr oss att ständigt utvärdera oss själva och varandra enligt olika mer eller mindre rationella kriterier, vad hindrar att vi närmar oss kunskap på samma sätt? När jag försöker ta reda på om månlandningen verkligen har skett kommer jag alltså inte bara att pröva fakta mot varandra, utan jag kommer att utvärdera min egen relation till denna fråga. Är jag en sådan person som ”litar på vetenskapen”? Eller är det viktigare för mig att jag är en person som ifrågasätter även vedertagna sanningar och inte låter mig luras av makten? Eller är det viktiga för mig att jag är en person som säger överraskande saker och kan underhålla andra med mina utläggningar om olika obskyra områden? Och precis som den teknologiserade rationalismen gör det svårare för oss att knyta an till en annan människa, blir den ironiska ambivalensen ett hinder i strävan efter kunskap om verkligheten som sådan.

Det innebär att vi inte bara lider brist på gemenskaper, utan på *goda* gemenskaper. Gemenskaper som

formar dem som ingår i dem till ärlighet, öppenhet för andras perspektiv och en genuin vilja att hantera olikheter. Och kanske också gemenskaper som odlar en distans, inte till andra människor, men till sociala medier.

Framför allt lider vårt samhälle idag brist på gemenskaper där människor kan öva sig i *överlåtelse*. Om kunskap bygger på ett vi, bygger ett sökande efter sann kunskap på en förmåga att överlåta sig inte bara till en ståndpunkt, utan till ett socialt sammanhang som upprätthåller en världsbild. Brister det i den typen av överlåtelse är det rimligt att anta att det också kom-

mer vara svårt att överlåta sig till en annan person i en kärleksrelation.

Kanske en av 1900-talskulturens tragedier handlar om att man så allmänt kom att se individ och gemenskap som varandras motsatser, så att bara den som står självständigt på avstånd från all gemenskap kan vara stark och fri, och nå sann kunskap.

Och kanske kommer vårt eget århundrade att bära med sig insikten om att det i verkligheten faktiskt förhåller sig tvärtom. Vi behöver odla och bygga gemenskaper som uppmuntrar till tillit och överlåtelse. Bara så kan individen bli stark, fri och sann.

Patrik Hagman

Patrik Hagman är teolog och författare, verksam vid Åbo Akademi, Finland. Hans senaste böcker är *Om Tron. Att söka den djupa Verkligheten* (Artos 2018) och *Sorgens gåva är en vidgad blick* (Libris 2017). Han kan också höras i *Läsarpodden*.

Noter

- 1 Hans Rosling, Ola Rosling & Anna Rosling Rönnlund. *Factfulness. Tio knep som hjälper dig att förstå världen*. Stockholm: Natur & kultur, 2019, 25–29.
- 2 Ludwig Wittgenstein. *Om visshet*, övers. Lars Hertzberg, Stockholm: Thales, 1992 [1969]. Hänvisningar till de numrerade paragraferna i boken finns i texten.
- 3 Butler har tydligt tagit avstånd från läsningar av hennes *Gender Trouble*, som stöd för en konsumistisk syn på kön som något man väljer åtminstone sedan 1992. Liz Kotz. *The Body You Want*. *Artworld* 1992, 11: 82–89. Mitt syfte här är givetvis inte att ifrågasätta att människors köns-
- 4 identiteter kan vara väldigt komplexa och att det kan finnas ett värde i att utforska icke-konventionella könsidentiteter. Jag (eller Butler) påstår inte att allt sådant är uttryck för en konsumistisk livshållning, utan bara att detta också förekommer (faktiskt ganska mycket). För en diskussion kring detta ur ett queer-perspektiv, se Maggie Nelson. *Argonauterna*, övers. Karin Lindeqvist, Stockholm: Modernista, 2019 [2015].

- Proceedings of the National Academy of Sciences* 2019, 116 (36): 17753-17758.
- 5 Eva Illouz. *Därför gör kärlek ont. En sociologisk förklaring*, övers. Svenja Hums, Göteborg: Bokförlaget Daidalos, 2014, 143.
 - 6 Illouz, 245-71.
 - 7 Detta är en extrem kort sammanfattning av den grundliga utredning av IT-jättarnas affärsidé som utförts av Harvardprofessor Shoshana Zuboff. Shoshana Zuboff. *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*, New York: PublicAffairs, 2019.
 - 8 Eftersom bara Facebook känner till hur deras algoritmer fungerar bygger dessa bedömningar på en kombination av vad olika anställda på dessa företag avslöjat och på observationer som har gjorts i olika undersökningar. Forskningen kring hur sociala medier egentligen fungerar är fortfarande ny och mycket av detta kan komma att revideras i framtiden. Se Siva Vaidhyanathan. *Antisocial Media: How Facebook Disconnects Us and Undermines Democracy*, New York: Oxford University Press, 2018.
 - 9 Det sätt på vilket konspirationstänkande underminerar gemenskap illustreras väl i Netflix-dokumentären *Behind the Curve* (2018). I ett gripande segment berättar en av personerna som aktivt sprider konspirationsteorier på internet att hon själv numera ingår i olika konspirationsteorier, vilket i sin tur delar dem som tror att jorden är platt i olika läger.
 - 10 Amanda Hess. They Kinda Want to Believe Apollo 11 Was Maybe a Hoax, *The New York Times*. 2019-07-01. <https://www.nytimes.com/2019/07/01/science/moon-landing-hoax-conspiracy-theory.html> (Hämtad 2020-02-21).
 - 11 Charlie Carmichael. Flat Earth FC: The Football Club Who Represent a Conspiracy Theory, *The Guardian*. 2020-01-21. <https://www.theguardian.com/football/copa90/2020/jan/21/flat-earth-fc-ball-round-world-is-not>. (Hämtad 2020-02-21).
 - 12 Michael Kimmel. *Healing from Hate: How Young Men Get Into – and Out Of – Violent Extremism*, Oakland: University of California Press, 2018.
 - 13 Angela Nagle, *Kill All Normies: The Online Culture Wars from Tumblr and 4chan to the Alt-Right and Trump*, Winchester, UK ; Washington, USA: Zero Books, 2017.
 - 14 Frasen är även titeln på en bok av Jack Werner (Albert Bonniers förlag, 2018)
 - 15 Ferda Aysan och Mustafa Savci, Relationship between Impulsivity, Social Media Usage and Loneliness, *Educational Process: International Journal* 5, nr 2, 106-15.
 - 16 Jaron Lanier, *Ten Arguments for Deleting Your Social Media Accounts Right Now*, New York: Henry Holt and Company, 2018, 55. Citatet syftar egentligen hos Lanier på effekterna av *bots* på sociala medier, men sammanfattar enligt mig väl det han själv beskriver som att "Social media is making you into an asshole".

